

## บทที่ ๖

### สรุปผลการวิจัย อภิปราย วิเคราะห์ และข้อเสนอแนะ

การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรี ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นการศึกษาวิจัยที่พยายามจะเสนอเครื่องมือสำหรับเป็นตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรี ๕ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างเป็นรูปธรรม เพื่อให้การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานมีเครื่องมือวัดผลอย่างเป็นระบบ และง่ายต่อการประเมินผล ได้ตั้งวัตถุประสงค์การวิจัยไว้ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อวิเคราะห์ความหมายและความสำคัญของอินทรี ๕ และญาณ ๑๖ (๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่างอินทรี ๕ กับ ญาณ ๑๖ และ (๓) เพื่อสร้างตัวชี้วัดของความเป็นอินทรี ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖ พร้อมทั้งตั้งประเด็นการวิจัยว่า ความหมายและความสำคัญของอินทรี ๕ และญาณ ๑๖ เป็นอย่างไร ความเป็นอินทรี ๕ กับระดับญาณ ๑๖ เปรียบเทียบกันได้อย่างไร และตัวชี้วัดเพื่อความเป็นอินทรี ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖ เป็นอย่างไร

การวิจัยในครั้งนี้ได้ใช้วิธีการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) เพื่อศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาเรื่องอินทรี ๕ ได้แก่ (๑) สัทธา (ความเชื่อ) (๒) วิริยะ (ความเพียร) (๓) สติ (ความระลึกได้) (๔) สมาธิ (ความตั้งใจมั่น) (๕) ปัญญา (ความรู้ทั่ว) และญาณ ๑๖ ภายใต้รูปแบบการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน จากเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส และเอกสารทางวิชาการของผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา วิทยานิพนธ์ งานวิจัย และผลงานตีพิมพ์ทั้งภาษาไทยทั้งภาษาอังกฤษ รวมทั้งจากสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ แล้วมาสร้างเป็นแบบประเมินอินทรี ๕ ก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในรูปแบบการปฏิบัติ ๓ อย่าง คือ (๑) การเดินจงกรม (๒) การนั่งกัมมัฏฐาน หรือนั่งสมาธิ และ (๓) การกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย และเป็นการวิจัยภาคสนาม (Field Research) โดยได้ลงไปเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นนิสิตระดับปริญญาโทและปริญญาเอกของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งสมัครเข้าปฏิบัติในโครงการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ปีการศึกษา ๒๕๕๕ ระหว่างวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน - ๑๔ ธันวาคม ๒๕๕๕ ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อ.วังน้อย จ.พระนครศรีอยุธยา และได้นำมาวิเคราะห์เป็นคำร้อยละของความรู้และความเข้าใจในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานและการปรับอินทรี ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ผลจากการศึกษาได้คำตอบโดยสรุปเป็นตารางได้ดังต่อไปนี้

| วัตถุประสงค์                                                        | ประเด็นศึกษา                                                                                                                                                                      | แหล่งข้อมูล                                                                                                                                                                             | วิธีการศึกษา                                                                                                                                | ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|---------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ๑. เพื่อวิเคราะห์ความหมายและความสำคัญของอินทรี ๕ และญาณ ๑๖          | <ul style="list-style-type: none"> <li>- ความหมาย ประเภท และความสำคัญของอินทรี ๕</li> <li>- ความหมาย ประเภท และความสำคัญของญาณ ๑๖</li> </ul>                                      | พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส เอกสารทางวิชาการของผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนา วิทยานิพนธ์ งานวิจัย และรวมทั้งจากสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ                                                 | ใช้วิธีการวิจัยทางเอกสาร                                                                                                                    | ได้ทราบความหมายและความสำคัญของอินทรี ๕ และญาณ ๑๖                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| ๒. เพื่อศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่างอินทรี ๕ กับญาณ ๑๖          | - ความสัมพันธ์ระหว่างอินทรี ๕ กับญาณ ๑๖                                                                                                                                           | <ul style="list-style-type: none"> <li>- อภิธรรมสังคหะ</li> <li>- วิปัสสนาทีปนีฎีกา</li> <li>- วิปัสสนานัย ๑ และวิปัสสนานัย ๒</li> </ul>                                                | <ul style="list-style-type: none"> <li>- ใช้วิธีการวิจัยทางเอกสาร</li> <li>- ใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์และเปรียบเทียบความสัมพันธ์</li> </ul>  | ได้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรี ๕                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| ๓. เพื่อสร้างตัวชี้วัดของความเป็นอินทรี ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖ | <ul style="list-style-type: none"> <li>- สร้างตัวชี้วัดโดยเปรียบเทียบวิสุทธิ ๗ กับ ญาณ ๑๖ และนำอินทรี ๕ ไปเปรียบเทียบกับ ญาณ ๑๖</li> <li>- วิเคราะห์แบบประเมินอินทรี ๕</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>- อภิธรรมสังคหะ</li> <li>- วิปัสสนาทีปนีฎีกา</li> <li>- วิปัสสนานัย ๑ และวิปัสสนานัย ๒</li> <li>- จากผลการวิเคราะห์แบบประเมินอินทรี ๕</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>- ใช้วิธีการวิจัยด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา</li> <li>- ใช้วิธีการวิเคราะห์แบบประเมินอินทรี ๕</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>- ได้ตัวชี้วัดเพื่อความเป็นอินทรี ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน</li> <li>- ได้ประโยชน์ และแนวทางการใช้ตัวชี้วัด เพื่อเป็นเครื่องมือในการประเมินผลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานทั่วไป</li> <li>- ได้ตัวอย่างและแนวทางในการศึกษา ค้นคว้าวิจัย ในการสร้างตัวชี้วัดหลักธรรมอื่น ๆ อย่างเป็นรูปธรรม</li> </ul> |

ตารางที่ ๙ แสดงภาพรวมของการวิจัย

## ๖.๑ สรุปผลการวิจัย

ผลการศึกษาการสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรี ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานสามารถจำแนกออกเป็น ๓ ส่วนตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ได้แก่ ส่วนที่เป็นความหมายและความสำคัญของอินทรี ๕ และญาณ ๑๖ ส่วนที่เป็นความสัมพันธ์เปรียบเทียบระหว่างอินทรี ๕ กับ ญาณ ๑๖ และส่วนที่เป็นตัวชี้วัดเพื่อความเป็นอินทรี ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖ ดังสรุปต่อไปนี้

### ๖.๑.๑ ความหมายและความสำคัญของอินทรี ๕

จากการศึกษาความหมายของอินทรี ๕ หมายถึง ความเป็นใหญ่ในอำนาจหรือหน้าที่ของตน มีความสำคัญอยู่ ๕ ประการ คือ (๑) สัทินทรี คือ ความเป็นใหญ่ในความเชื่อในฐานะ ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เชื่อมั่นคุณของพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง (๒) เชื่อมั่นคุณของพระธรรมว่า พระธรรมเป็นทางแห่งการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ (๓) เชื่อมั่นของพระสงฆ์ว่า พระอริยสงฆ์เป็นผู้บรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนา (๔) เชื่อมั่นว่า กรรมมีจริง (๕) เชื่อมั่นว่า ผลกรรมมีจริง ไม่ให้เกิดความไม่เชื่อมั่นความไม่เลื่อมใส มีลักษณะของความเชื่อมั่น (๒) วิริยอินทรี คือ ความเป็นใหญ่ในความเพียร ๔ สถาน ได้แก่ (๑) เพียรเฝ้าระวังไม่ให้กุศลธรรมเกิดขึ้น (๒) เพียรละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น (๓) เพียรทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้น และ (๔) เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป ไม่ให้เกิดความเกียจคร้าน มีลักษณะของหนักแน่น บากบั่น (๓) สตินทรี คือ ความเป็นใหญ่ในฐานที่ตั้ง ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ฐานของกาย (๒) ฐานของเวทนา (๓) ฐานของจิต และ (๔) ฐานของธรรม ไม่ให้เกิดความหลงลืม มีลักษณะของแนบชิดในอารมณ์ (๔) สมานินทรี คือ สมานีที่เป็นใหญ่ในความตั้งมั่น ๓ ประเภท คือ (๑) อุปจาระ สมานิจวนจะแน่วแน่ (๒) อัปปนา สมานีที่เป็นใหญ่ในอัปปนาแบ่งออกไปเป็น ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ไม่ให้เกิดความฟุ้งซ่าน มีลักษณะของความตั้งมั่นแห่งจิต (๓) วิปัสสนาขณิกสมานี ที่แก่กล้ามีกำลังมากคล้ายกับอัปปนาสมานีเพราะปราศจากกิเลสนิวรณ์ และ (๕) ปัญฺณินทรี คือ ความเป็นใหญ่ในความรู้แจ้ง ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ทุกข์ (๒) สมุทัย (๓) นิโรธ และ (๔) มรรค ไม่ให้เกิดความหลงมกมาย มีลักษณะของการรู้เห็นหรือแทงตลอดตามเป็นจริง อินทรีทั้ง ๕ นี้ เปรียบเหมือนพระราชาซึ่งเป็นบุคคลที่มีอำนาจสูงสุดของประเทศ ในสมัยก่อนทุกคนจะต้องอยู่ภายใต้อำนาจของพระราชา อินทรี ๕ เหล่านี้ ก็เช่นเดียวกัน เพราะมีกำลังมากในการประกอบกิจของตน เพราะความสำคัญของอินทรี ๕ อยู่ที่จะต้องปรับให้สมดุลกัน เพื่อเจริญสติปัฏฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ จึงได้ชื่อว่า เป็นหลักธรรมบ่งชี้วัดความก้าวหน้าหรือตัวชี้วัดการเจริญสติปัฏฐาน ๔ และการเกิดขึ้นของญาณ ๑๖ นอกจากนี้ อินทรี ๕ ยังมีหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมองค์ ๘ ซึ่งเรียกว่า โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

แนวคิดเรื่องญาณ ๑๖ คือผลของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ที่มีการปรับอินทรีทั้ง ๕ ให้สมดุลกัน ญาณ ๑๖ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ ญาณกำหนดรู้นามและรูป (๒) ปจฺจยปริคฺคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป (๓) สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้โดยไตรลักษณ์ (๔) อุทฺทยัพพญาณ ญาณกำหนดรู้โดยความเกิดและความดับของนามและรูป (๕) ภังคญาณ ญาณกำหนดรู้ความ

ดับของนามและรูป (๖) ภยญาณ ญาณกำหนดรู้โดยความน่ากลัว (๗) อาทีนวญาณ ญาณกำหนดรู้โทษของนามและรูป (๘) นิพพิทาญาณ ญาณกำหนดรู้ความเบื่อหน่ายในนามและรูป (๙) มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาที่จะพ้นไปเสีย (๑๐) ปฏิสังขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน (๑๑) สังขารูปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในสังขาร (๑๒) อนุโลมญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการคล้อยตาม (๑๓) โคตรภูญาณ ญาณที่เชื่อมต่อระหว่างความเป็นปุถุชนกับพระอริยบุคคล (๑๔) มัคคญาณ ในอริยมรรค ญาณที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น (๑๕) ผลญาณในอริยผล ญาณที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ (๑๖) ปัจจเวกชนญาณ ญาณที่กำหนดรู้ด้วยการทบทวน

ความสัมพันธ์ระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕ คือเมื่อสัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ และสติของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่เป็นวิปัสสนายานิกะ หรือผู้ที่เป็นสมณยานิกะเสมอกัน ย่อมเกิดปัญญาที่เรียกว่า ญาณ ๑๖ ขึ้น

#### ๖.๑.๒ การเปรียบเทียบระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕

การเปรียบเทียบระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕ ได้จากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ แนวคิดเรื่องญาณ ๑๖ ความสัมพันธ์ระหว่างญาณ ๑๖ กับอินทรีย์ ๕ รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเชื่อมโยงกับอินทรีย์ ๕ พบว่า มหาสติปัฏฐานสูตรเป็นแนวคิดของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ผลของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวคิดเรื่องญาณ ๑๖ และญาณ ๑๖ เกิดขึ้นได้เพราะอินทรีย์ทั้ง ๕ สมดุลหรือเสมอกัน คือเมื่อสัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ และสติของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่เป็นวิปัสสนายานิกะ หรือผู้ที่เป็นสมณยานิกะเสมอกัน ญาณ ๑๖ ก็เกิดขึ้น อินทรีย์ ๕ ก็ถึงความแกร่งบ ทั้ง ๒ ก็ต้องอาศัยรูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มีความต่อเนื่อง เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น ได้แก่ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ การกำหนดทางทวาร ๖ และอริยาบถย่อย

อนึ่ง การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้แนวคิดมาจากมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งมีทั้งหลักการและวิธีการที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้สมบูรณ์แบบที่สุด คือการตั้งสติไปไว้ที่ฐานของกาย เวทนา จิต และธรรม จนเห็นพระไตรลักษณ์ หรือนำไปสู่การเกิดญาณ ๑๖ ขึ้นมานั่นเอง

#### ๖.๑.๓ การสร้างตัวชีวิตเพื่อความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับระดับญาณ ๑๖

การสร้างตัวชีวิตเพื่อความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ คือ แนวคิดมาจากการเปรียบเทียบวิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖ ได้แก่ สีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของศีล และจิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของจิตทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นรากเหง้าของวิปัสสนาญาณ ภูมิวิสุทธิเปรียบเทียบกับนามรูป ปริจเฉทญาณ กังขาวิตรณวิสุทธิเปรียบเทียบกับปัจจัยปริคคหญาณ มัคคามัคคญาณทสสนาวิสุทธิเปรียบเทียบกับสัมมสนญาณและตรณอุทยัพพญาณ ปฏิปทาญาณทสสนวิสุทธิเปรียบเทียบกับพลวอุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารูปกขาญาณ อนุโลมญาณ และญาณทสสนวิสุทธิเปรียบเทียบกับโคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกชนญาณ

ในการสร้างตัวชีวิตครั้งนี้ ใช้ความสมดุลของอินทรีย์ ๕ ไปเปรียบเทียบกับรูปแบบของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ แบบที่ ๑ เปรียบเทียบสัทธิอินทรีย์คู่กับปัญญินทรีย์ในรูปแบบของ

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือการเดินจงกรม การนั่งสมาธิ การกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถ ย่อย แบบที่ ๒ วิริยอินทรีย์คู่กับสมาธิในรูปแบบของการเดินจงกรม แบบที่ ๓ สตินทรีย์เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงทั้ง ๒ คู่ให้สมดุลกันในรูปแบบการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย และแบบที่ ๔ สมาธิในทรีย์คู่กับวิริยอินทรีย์ในรูปแบบของการนั่งสมาธิ ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบเทียบกันแล้ว ทำให้เกิดญาณ ๑๖ คือตั้งแต่ญาณที่ ๑ คือนามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงญาณที่ ๑๖ คือปัจเจกขณญาณ

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อสร้างระดับอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจำนวนทั้ง ๒๐๐ รูป/คน พบว่า

นิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีความรู้และความเข้าใจก่อนการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการเดินจงกรมได้แก่ การเดินจงกรม ๖ ระยะ มี ขว้างงหนอ ซ้ายย่างงหนอ เป็นต้น ขณะที่เกิดความรู้สึกเจ็บปวด หรือสบายหรือว่าเฉยๆ ทั้งขณะที่จิต นึกรัก โกรธ หลง เป็นต้น และขณะที่จิตเกิดความยินดี พยาบาท ง่วง ท้อแท้ เกียจคร้าน ฟุ้งซ่าน เบื่อ รำคาญ ลังเลสงสัย หรือเกิดความรู้สึกได้ พิจารณาธรรม เพียรพยายาม อิ่มใจ สงบ ตั้งมั่น ปล่อยาว อย่างมีปัญญาแทรกในขณะเดินจงกรม อยู่ในระดับปานกลาง คือ ร้อยละ ๔๑.๐ ร้อยละ ๓๙.๕ ร้อย ละ ๓๙.๐ และร้อยละ ๓๗.๕ (จากตารางที่ ๒ (๑) หน้า ๑๖๔)

นิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีความรู้และความเข้าใจก่อนการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการนั่งสมาธิ คือในขณะนั่งสมาธิ จะสังเกต อาการพอง-ยุบ ของท้อง ทั้งขณะที่เกิดความรู้สึกเจ็บปวด หรือสบายหรือว่าเฉยๆ ทั้งขณะที่จิตนึกรัก โกรธ หลง เป็นต้น และขณะที่จิตเกิดความยินดี พยาบาท ง่วง ท้อแท้ เกียจคร้าน ฟุ้งซ่าน เบื่อ รำคาญ ลังเลสงสัย หรือเกิดความรู้สึกได้ พิจารณาธรรม เพียรพยายาม อิ่มใจ สงบ ตั้งมั่น และปล่อยาว อย่างมีปัญญา ซึ่งแทรกในขณะนั่งสมาธิ อยู่ในระดับปานกลาง คือร้อยละ ๓๘.๕ ร้อยละ ๔๕.๐ ร้อย ละ ๔๔.๕ และร้อยละ ๔๗.๕ (จากตารางที่ ๒ (๒) หน้า ๑๖๕)

นิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีความรู้และความเข้าใจก่อนการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการกำหนดทางทวาร ๖ (อายตนะภายใน อายตนะภายนอก ๑๒) คือ ในขณะเห็น ดมกลิ่น ลิ้มรส กายถูกต้องสัมผัส และใจนึกคิด อยู่ในระดับ ปานกลาง คือ ขณะเห็น ร้อยละ ๕๑.๕ ขณะได้ยินเสียง ร้อยละ ๔๑.๕ ขณะดมกลิ่น ร้อยละ ๓๑.๕ ขณะลิ้มรส ร้อยละ ๓๖.๕ ขณะที่กายถูกต้องสัมผัสเย็น ร้อน ฯลฯ ร้อยละ ๔๐.๐ และขณะที่เกิดความ นึกคิด ร้อยละ ๓๙.๐ (จากตารางที่ ๒ (๓) หน้า ๑๖๗)

นิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีความรู้และความเข้าใจก่อนการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการกำหนดอิริยาบถย่อย อยู่ในระดับปานกลาง คือ ขณะตื่นนอน ร้อยละ ๓๖.๕ ขณะล้างหน้าแปรงฟัน ร้อยละ ๓๖.๕ ขณะอาบน้ำ ร้อยละ ๔๕.๐ ขณะนุ่งห่มจีวร หรือสวมใส่เสื้อผ้า ร้อยละ ๓๗.๕ ขณะฉันหรือรับประทานอาหาร ร้อยละ ๓๐.๕ ขณะดื่มน้ำ ร้อยละ ๓๑.๕ ขณะล้างบาตร ถ้วย ชาม ช้อน ร้อยละ ๓๗.๐ ขณะก้ม-เงย ร้อยละ ๔๖.๐ ขณะแลซ้าย-แลขวา ร้อยละ ๔๒.๐ ขณะเปิด-ปิดประตู ร้อยละ ๓๔.๕ ขณะกราบพระ ร้อยละ ๒๙.๕ ขณะเดินไปมา ร้อยละ ๓๙.๐ และขณะเข้านอน ร้อยละ ๔๔.๕ (จากตารางที่ ๒ (๔) หน้า ๑๖๙)

อินทรีย์ ๕ ได้แก่ สัทธินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับ ปัญญินทรีย์ (ปัญญา) ของนิสิตก่อนการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานทั้ง ๓ รูปแบบคือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ และการกำหนดอิริยาบถย่อย

ส่วนมากสัทินทรี (ศรัทธา) คู่กับปัญญินทรี (ปัญญา) อยู่ในระดับมากที่สุด คือ การเดินจงกรมจะกำหนดตามระยะเวลาที่พระวิปัสสนาจารย์แนะนำให้เดิน ร้อยละ ๓๑.๐ และการนั่งสมาธิจะนั่งกำหนดตามระยะเวลาที่พระวิปัสสนาจารย์แนะนำให้นั่ง ร้อยละ ๓๐.๕ นอกจากนั้น จัดอยู่ในระดับปานกลาง คือ การกำหนดอิริยาบถย่อย ร้อยละ ๓๖.๕ จะเกิดเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ร้อยละ ๓๙.๐ จะเกิดเลื่อมใสในพระธรรม ร้อยละ ๓๘.๐ และจะเกิดเลื่อมใสในพระอริยสงฆ์ ร้อยละ ๓๓.๕ (จากตารางที่ ๓ (๑) หน้า ๑๗๒)

อินทรี ๕ คือ วิริยินทรี (วิริยะ) คู่กับ สมาธินทรี (สมาธิ) ของนิสิตก่อนการปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน ในรูปแบบการเดินจงกรม ส่วนมากวิริยินทรี (วิริยะ) อยู่ในระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด คือ ในระดับปานกลางนั้น ได้แก่ ในการเดินจงกรมจะกำหนดการแยกแยะกายนามออกจากกันได้ ร้อยละ ๓๕.๐ กำหนดเห็น “ตัวรู้ก่อน แล้วเท้าจึงเคลื่อนไปตาม” ร้อยละ ๓๙.๐ กำหนดเห็น “อาการเบา อาการหนักของเท้า มีลักษณะเกิดขึ้นและดับไป” ร้อยละ ๔๑.๕ และกำหนดเห็น “อาการเบา อาการหนักของเท้าแล้วมีความอึดเอนใจ เป็นต้น” ร้อยละ ๔๒.๐ ในระดับน้อย ได้แก่ กำหนดเห็น “แต่ความดับไป หรือหายไป หรือจบไปของอาการเบาอาการหนักของเท้า” ร้อยละ ๓๘.๐ กำหนดเห็น “ความกลัวในรูปนาม” ร้อยละ ๔๑.๐ กำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ ๓๘.๐ กำหนดเห็น “ความเบื่อหน่ายในรูปนาม” ร้อยละ ๓๑.๕ กำหนดเห็น “ความอยากจะพ้นไปจากรูปนาม” ร้อยละ ๓๔.๕ กำหนดเห็น “ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของรูปนามอย่างชัดเจน” ระดับน้อยร้อยละ ๓๑.๐ ในระดับน้อยที่สุด ได้แก่ กำหนดเห็น “ความวางเฉยหรือใจที่สงบต่อรูปนามอย่างมีท่าที” ร้อยละ ๓๔.๕ กำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๒ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๓ ขณะ รวมกัน” หรือกำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๓ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๒ ขณะรวมกัน” ร้อยละ ๔๓.๐ กำหนด “นิพพานมาเป็นอารมณ์” ร้อยละ ๔๙.๐ กำหนด “ความดับไปทางอนิจจัง” หรือ “ความดับไปทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับไปทางอนัตตา” ร้อยละ ๔๑.๐ กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” ร้อยละ ๔๐.๕ และกำหนด “การหวนกลับพิจารณาถึงสภาวะที่ตนเข้าสู่ความดับ” ร้อยละ ๔๒.๐ (จากตารางที่ ๓ (๒) หน้า ๑๗๔)

สำหรับอินทรี ๕ คือ สตินทรี (เรื่องสติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิให้เสมอกันในรูปแบบการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อยของนิสิตก่อนปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน ส่วนมากสตินทรี (สติ) อยู่ในระดับระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด คือ ในระดับปานกลาง ได้แก่ ในขณะเห็นรูปเป็นต้น จะสามารถกำหนดเห็น “ความวางเฉย เป็นต้น” ร้อยละ ๓๐.๐ กำหนดเห็น “ความอยากจะพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ ๓๐.๕ ในระดับน้อย ได้แก่ ในขณะเห็นรูปเป็นต้น จะสามารถกำหนดเห็น “รูปที่เห็น และนามที่รู้เห็นออกจากกัน” ร้อยละ ๓๙.๐ กำหนดเห็น “รูปที่เห็น เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามที่รู้” ร้อยละ ๓๕.๐ กำหนดเห็น “ความเกิด-ความดับ” ร้อยละ ๓๐.๐ กำหนดเห็น “ความดับไปอย่างเดียวของความวางเฉย เป็นต้น” ร้อยละ ๓๕.๐ ในระดับน้อยที่สุด ได้แก่ กำหนดเห็น “ความน่ากลัวในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด ร้อยละ ๓๓.๐ กำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ ๓๑.๐ กำหนดเห็น “ความเบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ ๒๙.๐ กำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาร

อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๒ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๓ ขณะ รวมกัน” หรือกำหนด“ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๓ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๒ ขณะรวมกัน” ร้อยละ ๔๒.๐ กำหนด “นิพพาน มาเป็นอารมณ์” ร้อยละ ๔๘.๐ กำหนด “ความดับไปทางอนิจจัง” หรือ “ความดับไปทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับไปทางอนัตตา” ร้อยละ ๔๓.๐ กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” ร้อยละ ๔๒.๐ และกำหนด “การหวนกลับพิจารณาถึงสภาวะที่ตนเข้าสู่ความดับ” ร้อยละ ๓๙.๕ (จากตาราง ที่ ๓ (๓) หน้า ๑๗๙)

อินทรีย์ ๕ คือสมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) คู่กับวิริยอินทรีย์ (วิริยะ) ในรูปแบบของการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐานคือการนั่งสมาธิของนิสิตก่อนปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน อยู่ในระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด คือ **ในระดับปานกลาง** ได้แก่ ในขณะที่นั่งสมาธิจะกำหนดเห็น “อาการพอง-ยุบ เกิดขึ้นก่อน ใจจึงตามไปรู้ทีหลัง” ร้อยละ ๓๙.๕ กำหนดอยู่จะมีการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจากสังสารวัฏไม่อยากจะรู้ปณามอีก ร้อยละ ๓๒.๕ กำหนดอยู่การกำหนดไม่ค่อยสะดวก บางที่ต้องพยายามจนเหนื่อยและอ่อนเพลีย ถึงจะพยายามก็ไม่ทันปัจจุบัน ร้อยละ ๓๖.๐ กำหนดอยู่ จะกำหนดได้คล่องแคล่ว ใจสงบเจียบ ไม่มีเวทนา ร้อยละ ๔๑.๕ กำหนดอยู่ เมื่อกำหนดไม่ทัน จะกำหนดรู้หนอ กำหนดข้างลงเป็นธรรมดาอีก จะมีอาการเร็วขึ้นๆ ร้อยละ ๔๘.๐ กำหนดอยู่ บริกรรม อุปจาร อนุโลมได้เกิดขึ้น ดับเจียบไปตอนแรกเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๓๓.๕ **ในระดับน้อย** ได้แก่ ในขณะที่นั่งสมาธิจะกำหนดเห็น “อาการพอง-ยุบ กับ ใจที่รู้อาการพอง-ยุบนั้นเป็นคนละอย่างกัน” ร้อยละ ๓๒.๐ กำหนดเห็น “พอง-ยุบเกิดดับเร็ว” หรือแสงสว่างมากมายเต็มไปหมด หรือตัวเบา เป็นต้น ร้อยละ ๒๙.๐ กำหนดเห็น “พอง-ยุบหายไปอย่างเดียว” ร้อยละ ๓๗.๐ กำหนดเห็นพอง-ยุบ หายไปหมด “เกิดความกลัว” ร้อยละ ๔๐.๐ กำหนดเห็น “แต่ของไม่ดี หรือไม่เห็นอะไร มีแต่หายไป เห็นแต่รูปนามเป็นโทษ” ร้อยละ ๓๙.๕ กำหนดสังขารรูปนามได้เป็นอย่างดี “แต่รู้สึกใจแห้งแล้ง หรือ รู้สึกเบื่อ ๆ” ร้อยละ ๔๑.๐ กำหนดอยู่ จะมีการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจาก สังสารวัฏไม่อยากจะรู้ปณามอีก ร้อยละ ๓๒.๕ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ย่อมเห็นรูปนามแสดงโดย ความเป็นทุกข์แล้วเข้าสู่มรรค ดับเจียบตอนกลาง มีนิพพานเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๓๖.๐ **ในระดับน้อย ที่สุด** คือ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ บริกรรม อุปจาร อนุโลมได้เกิดขึ้น ความดับเจียบไปตอนแรกเป็น อารมณ์ ร้อยละ ๒๙.๐ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ย่อมเห็นรูปนามแสดงโดยความเป็นทุกข์แล้วเข้าสู่ มรรค ดับเจียบตอนกลาง มีนิพพานเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๓๕.๐ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ความดับ เจียบตอนสุดท้ายเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๔๒.๕ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่จะพิจารณาเห็นกิเลสที่ละได้ แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ร้อยละ ๔๐.๕ (จากตารางที่ ๓ (๔) หน้า ๑๘๓)

สรุปความรู้และความเข้าใจหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญ สติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการเดินจงกรมของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนมากมีความรู้ และเข้าใจในการเดินจงกรม ๖ ระยะ มีขวย่างหนอ ซ้าย่างหนอ เป็นต้น ขณะที่เกิดความรู้สึก เจ็บปวด หรือสบายหรือว่าเฉยๆ ทั้งขณะที่จิตนึกรัก โกรธ หลง เป็นต้น และขณะที่จิตเกิดความยินดี พยาบาท ง่วง ท้อแท้ เกียจคร้าน ฟุ้งซ่าน เบื่อรำคาญ ลังเลสงสัย หรือเกิดความระลึกได้ พิจารณา ธรรม เพียรพยายาม อิ่มใจ สงบ ตั้งมั่น ปลอ่ยวางอย่างมีปัญญาแทรกในขณะเดินจงกรม ยังอยู่ใน

ระดับปานกลาง คือ ร้อยละ ๓๙.๕ ร้อยละ ๔๐.๐ ร้อยละ ๓๖.๕ และร้อยละ ๓๓.๕ ซึ่งมีการพัฒนาไปสู่ระดับมากขึ้น (จากตารางที่ ๔ (๑) หน้า ๑๘๘)

สรุปความรู้และความเข้าใจของนิสิต หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการนั่งสมาธิ ส่วนมากมีความรู้และเข้าใจกัมมัฏฐาน ในขณะที่นั่งสมาธิสามารถสังเกตอาการฟอง-ยุบ ของท้อง ทั้งขณะที่เกิดความรู้สึกเจ็บปวด หรือสบายหรือว่าเฉยๆ ทั้งขณะที่จิตนึกกรึก โกรธ หลง เป็นต้น และขณะที่จิตเกิดความยินดี พยาบาท ง่วง ท้อแท้ เกียจคร้าน ฟุ้งซ่าน เบื่อรำคาญ ลังเลสงสัย หรือเกิดความระลึกรู้ได้ พิจารณาธรรม เพียรพยายาม อิ่มใจ สงบ ตั้งมั่น ปลื้มอย่างมีปัญญา ซึ่งแทรกในขณะที่นั่งสมาธิ อยู่ในระดับปานกลาง คือร้อยละ ๓๘.๕ ร้อยละ ๔๕.๐ ร้อยละ ๔๔.๕ และร้อยละ ๔๗.๕ แต่มีความรู้ความเข้าใจเพิ่มมากขึ้นในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการนั่งสมาธิ สังเกตได้จากก่อนปฏิบัติที่ระดับร้อยละ ๔.๕ หลังปฏิบัติเหลือร้อยละ ๑.๕ เป็นต้น (จากตารางที่ ๔ (๒) หน้า ๑๙๐)

สรุปความรู้และความเข้าใจของนิสิต หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการกำหนดทางทวาร ๖ (อายตนะภายในอายตนะภายนอก ๑๒) ส่วนมากมีความรู้และเข้าใจกัมมัฏฐาน เพิ่มขึ้นในขณะที่เห็น ตมกลิ่น ลิ้มรส ภายถูกต้องสัมผัส และใจนึกคิด ถึงแม้จะจัดอยู่ในระดับปานกลาง คือ ขณะเห็น ร้อยละ (๕๑.๕) ๔๐.๐ ขณะได้ยินเสียง ร้อยละ (๔๑.๕) ๓๗.๐ ขณะดมกลิ่น ร้อยละ (๓๑.๕) ๓๕.๐ ขณะลิ้มรส ร้อยละ (๓๖.๕) ๓๕.๐ ขณะที่ภายถูกต้องสัมผัสเย็น ร้อน ฯลฯ ร้อยละ (๔๐.๐) ๔๕.๕ และขณะเกิดขณิกจิต ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๓.๕๐ (จากตารางที่ ๔ (๓) หน้า ๑๙๑)

สรุปความรู้และความเข้าใจของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการกำหนดอริยาบถย่อย ส่วนมากมีความรู้และเข้าใจการกำหนดอริยาบถย่อยเพิ่มขึ้น แต่มีความแตกต่างกัน ยังคงจัดอยู่ในระดับปานกลาง คือ ขณะตื่นนอน ร้อยละ ๓๖.๕ ขณะล้างหน้าแปรงฟัน ร้อยละ ๓๙.๕ ขณะอาบน้ำ ร้อยละ ๔๕.๕ ขณะนุ่งห่มจีวร หรือสวมใส่เสื้อผ้า ร้อยละ ๓๗.๐ ขณะฉันทหรือรับประทานอาหาร ร้อยละ (๓๐.๕) ๓๗.๕ ขณะดื่มน้ำ ร้อยละ (๓๑.๕) ๓๘.๕ ขณะล้างบาตร ถ้วย ชาม ช้อน ร้อยละ (๒๘.๐) ๓๗.๐ ขณะก้ม-เงย ร้อยละ (๔๖.๐) ๑๖.๐ ขณะแลซ้าย-แลขวา ร้อยละ (๔๒.๐) ๔๒.๐ ขณะเปิด-ปิดประตู ร้อยละ (๓๔.๕) ๓๙.๕ ขณะกราบพระ ร้อยละ (๒๙.๐) ๓๓.๐ ขณะเดินไปมา ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๖.๐ และขณะเข้านอน ร้อยละ (๔๔.๕) ๓๖.๕ (จากตารางที่ ๔ (๔) หน้า ๑๙๓)

สรุป อินทรีย์ ๕ ได้แก่ สัทธินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับ ปัญญินทรีย์ (ปัญญา) หลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานในรูปแบบทั้ง ๓ คือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิและการกำหนดอริยาบถย่อยของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนมากสัทธินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับ ปัญญินทรีย์ (ปัญญา) อยู่ในระดับมาก คือ ในการเดินจงกรมจะกำหนดตามระยะเวลาที่พระวิปัสสนาจารย์แนะนำให้เดิน อยู่ในระดับมากที่สุดร้อยละ (๓๑.๐) ๒๑.๕ ไปอยู่ที่ระดับมากร้อยละ ๓๐.๐ ลดลงจากก่อนการปฏิบัติเนื่องจากได้มีการปรับตัวศรัทธา สำหรับการนั่งสมาธิได้นั่งกำหนดตามระยะเวลาที่พระวิปัสสนาจารย์แนะนำให้นั่ง ในระดับมากที่สุดร้อยละ (๓๐.๕) ๒๓.๕ ไปอยู่ที่ระดับมากร้อยละ ๓๐.๐ เช่นกัน นอกจากนั้น จัดอยู่ในระดับปานกลาง คือได้เกิดเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๑.๐ เกิดเลื่อมใสในพระธรรม

ร้อยละ (๓๘.๐) ๓๖.๐ และจะเกิดเลื่อมใสในพระอริยสงฆ์ ร้อยละ (๓๓.๕) ๓๖.๐ แต่การกำหนดอิริยาบถย่อยอยู่ในระดับปานกลางลดลงคือร้อยละ (๓๖.๕) ๓๑.๐ ไปอยู่ที่ระดับน้อยร้อยละ (๒๙.๐) ๓๓.๕ (จากตารางที่ ๕ (๑) หน้า ๑๘๗)

สรุปอินทรีย์ ๕ คือ วิริยอินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับสมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) หลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในรูปแบบการเดินจงกรมของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนมากมีวิริยอินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับสมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) อยู่ในระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด ดังนี้ คือ **ในระดับปานกลาง**นั้น ได้แก่ ในการเดินจงกรมสามารถกำหนดการแยกรูปแยกนามออกจากกันได้ ร้อยละ (๓๕.๐) ๓๔.๐ กำหนดเห็น “ตัวรู้ก่อน แล้วเท้าจึงเคลื่อนไปตาม” ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๕.๐ กำหนดเห็น “อาการเบา อาการหนักของเท้า มีลักษณะเกิดขึ้นและดับไป” ร้อยละ (๔๑.๕) ๓๓.๐ และกำหนดเห็น “อาการเบา อาการหนักของเท้าแล้วมีความอึดอเมใจ เป็นต้น” ร้อยละ (๔๒.๐) ๓๕.๐ **ในระดับน้อย** ได้แก่ ในการเดินจงกรมสามารถกำหนดเห็น “แต่ความดับไป หรือหายไป หรือจบไปของอาการเบาอาการหนักของเท้า” ร้อยละ (๓๘.๐) ๓๔.๕ กำหนดเห็น “ความกลัวในรูปนาม” ร้อยละ (๔๑.๐) ๔๓.๕ กำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ (๓๘.๐) ๓๔.๐ กำหนดเห็น “ความเบื่อหน่ายในรูปนาม” ร้อยละ (๓๑.๕) ๓๕.๕ กำหนดเห็น “ความอยากจะพ้นไปจากรูปนาม” ร้อยละ (๓๔.๕) ๓๖.๐ กำหนดเห็น “ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของรูปนามอย่างชัดเจน” ร้อยละ (๓๑.๐) ๕๗.๕ **ในระดับน้อยที่สุด** ได้แก่ ในการเดินจงกรมสามารถกำหนดเห็น “ความวางเฉยหรือใจที่สงบต่อรูปนามอย่างมีท่าที” ร้อยละ (๓๔.๕) ๒๖.๐ กำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๒ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๓ ขณะ รวมกัน” หรือกำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๓ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๒ ขณะรวมกัน” ร้อยละ (๔๓.๐) ๒๙.๐ กำหนด “นิพพานมาเป็นอารมณ์” ร้อยละ (๔๙.๐) ๒๕.๕ กำหนด “ความดับไปทางอนิจจัง” หรือ “ความดับไปทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับไปทางอนัตตา” ร้อยละ (๔๑.๐) ๒๔.๕ กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” ร้อยละ (๔๐.๕) ๒๗.๕ และกำหนด “การหวนกลับพิจารณาถึงสภาวะที่ตนเข้าสู่ความดับ” ร้อยละ (๔๒.๐) ๒๙.๕ (จากตารางที่ ๕ (๒) หน้า ๒๐๔)

สรุปอินทรีย์ ๕ คือ สตินทรีย์ (เรื่องสติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธา กับปัญญา และวิริยะกับสมาธิให้เสมอกันในรูปแบบการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อยของนิสิต หลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนมากยังคงมีสตินทรีย์ (สติ) อยู่ในระดับระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุดดังนี้ คือ **ในระดับปานกลาง** ได้แก่ ในขณะที่เห็นรูปเป็นต้น สามารถกำหนดเห็น “ความวางเฉยเป็นต้น” ร้อยละ (๓๐.๐) ๓๖.๕ กำหนดเห็น “ความอยากจะพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ (๓๐.๕) ๒๗.๐ **ในระดับน้อย** ได้แก่ ในขณะที่เห็นรูปเป็นต้น สามารถกำหนดเห็น “รูปที่เห็น และนามที่รู้เห็นออกจากกัน” ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๗.๕ กำหนดเห็น “รูปที่เห็น เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามที่รู้” ร้อยละ (๓๕.๐) ๓๓.๐ กำหนดเห็น “ความเกิด-ความดับ” ร้อยละ (๓๐.๐) ๔๓.๕ กำหนดเห็น “ความดับไปอย่างเดียวของความวางเฉย เป็นต้น” ร้อยละ (๓๕.๐) ๓๗.๕ **ในระดับน้อยที่สุด** ได้แก่ กำหนดเห็น “ความน่ากลัวในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด ร้อยละ (๓๓.๐) ๒๐.๕ กำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” ร้อยละ (๓๑.๐) ๒๐.๕ กำหนดเห็น “ความเบื่อหน่ายในการเวียน

ว่าตายเกิด” ร้อยละ (๒๙.๐) ๒๐.๕ กำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปะการ อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๒ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปะการ และอนุโลมทั้ง ๓ ขณะรวมกัน” หรือกำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ อุปะการ อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๓ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปะการ และอนุโลมทั้ง ๒ ขณะรวมกัน” ร้อยละ (๔๒.๐) ๒๕.๕ กำหนด “นิพพานมาเป็นอารมณ์” ร้อยละ (๔๘.๐) ๒๘.๐ กำหนด “ความดับไปทางอนิจจัง” หรือ “ความดับไปทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับไปทางอนัตตา” ร้อยละ (๔๓.๐) ๒๘.๐ กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” ร้อยละ (๔๒.๐) ๒๙.๐ และกำหนด “การหวนกลับพิจารณาถึงสภาวะที่ตนเข้าสู่ความดับ” ร้อยละ (๓๙.๕) ๒๖.๕ มีข้อสังเกต คือไม่มีผู้ที่สามารถจะเข้าถึงญาณ ตั้งแต่ญาณที่ ๑๒ – ญาณที่ ๑๖ ได้เลย เพราะไม่มีคำตอบระดับมากที่สุดแม้แต่รายเดียว (จากตารางที่ ๕ (๓) หน้า ๒๐๔)

สรุปอินทรีย์ ๕ คือสมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) คู่กับวิริยอินทรีย์ (วิริยะ) ในรูปแบบของการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐานคือการนั่งสมาธิของนิสิตผู้ปฏิบัติ ได้ปรับอินทรีย์ให้สมดุลกันและเกิดญาณขึ้นตามลำดับ ส่วนมากนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีสมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) คู่กับวิริยอินทรีย์ (วิริยะ) หลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด ดังนี้ คือ **ในระดับปานกลาง** ได้แก่ ในขณะที่นั่งสมาธิ กำหนดเห็น “อาการพอง-ยุบเกิดขึ้นก่อน ใจจึงตามไปรู้ทีหลัง” ร้อยละ (๓๙.๕) ๓๑.๕ กำหนดอยู่ มีอาการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจากสังสารวัฏไม่อย่างไรรูปนามอีก ร้อยละ (๓๒.๕) ๓๒.๐ กำหนดอยู่การกำหนดไม่ค่อยสะดวกบางที่ต้องพยายามจนเหนื่อยและอ่อนเพลีย ถึงจะพยายามก็ไม่ทันปัจจุบัน ร้อยละ (๓๖.๐) ๓๕.๐ กำหนดอยู่ จะกำหนดได้คล่องแคล่ว ใจสงบเจียบ ไม่มีเวทนา ร้อยละ (๔๑.๕) ๔๐.๐ กำหนดอยู่ เมื่อกำหนดไม่ทัน จะกำหนดรู้หนอ กำหนดช้าลงเป็นธรรมดาอีก จะมีอาการเร็วขึ้นๆ ร้อยละ (๔๘.๐) ๔๑.๐ กำหนดอยู่ บริกรรมอุปะการ อนุโลมได้เกิดขึ้น ดับเจียบไปตอนแรกเป็นอารมณ์ ร้อยละ (๓๓.๕) ๓๘.๕ **ในระดับน้อย** ได้แก่ ในขณะที่นั่งสมาธิจะกำหนดเห็น “อาการพอง-ยุบ กับ ใจที่รู้อาการพอง-ยุบนั่นเป็นคนละอย่างกัน” ร้อยละ (๓๒.๐) ๓๖.๐ กำหนดเห็น “พอง-ยุบเกิดดับเร็ว” หรือแสงสว่างมากมายเต็มไปหมด หรือตัวเบา เป็นต้น” ร้อยละ (๒๙.๐) ๓๒.๐ กำหนดเห็น “พอง-ยุบหายไปอย่างเดียว” ร้อยละ (๓๗.๐) กำหนดเห็นพอง-ยุบหายไปหมด “เกิดความกลัว” ร้อยละ ๔๐.๐ กำหนดเห็น “แต่ของไม่ตี หรือไม่เห็นอะไร มีแต่หายไปๆ เห็นแต่รูปนามเป็นโทษ” ร้อยละ ๓๙.๕ กำหนดสังขารรูปนามได้เป็นอย่างดี “แต่รู้สึกใจแห้งแล้งหรือรู้สึกเบื่อ ๆ” ร้อยละ ๔๑.๐ กำหนดอยู่ จะมีอาการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจากสังสารวัฏ ไม่อย่างไรรูปนามอีก ร้อยละ ๓๒.๕ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ย่อมเห็นรูปนามแสดงโดยความเป็นทุกข์แล้วเข้าสู่มรรค ดับเจียบตอนกลาง มีนิพพานเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๓๖.๐ **ในระดับน้อยที่สุด** คือ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ บริกรรม อุปะการ อนุโลมได้เกิดขึ้น ความดับเจียบไปตอนแรกเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๒๙.๐ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ย่อมเห็นรูปนามแสดงโดยความเป็นทุกข์แล้วเข้าสู่มรรค ดับเจียบตอนกลาง มีนิพพานเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๓๕.๐ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ความดับเจียบตอนสุดท้ายเป็นอารมณ์ ร้อยละ ๔๒.๕ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่จะพิจารณาเห็นกิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ร้อยละ ๔๐.๕ มีข้อสังเกต คือไม่มีผู้ที่สามารถเข้าถึงญาณ ตั้งแต่ญาณที่ ๑๒ – ญาณที่ ๑๖ ได้เลย เพราะไม่มีคำตอบระดับมากที่สุดแม้แต่รายเดียว สูงสุดถึงญาณที่ ๑๑ ระดับสูงสุดเพียงร้อยละ ๑.๐ (จากตารางที่ ๕ (๔) หน้า ๒๐๔)

## ๖.๒ อภิปราย

จากข้อสรุปผลการวิจัยจากแบบประเมินอินทรีย์ ๕ ได้ชี้ให้เห็นถึงระดับความเป็นอินทรีย์ ๕ ของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยภาพรวม ผู้วิจัยจะอภิปรายและวิจารณ์โดยเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นลำดับต่อไปนี้

๑) ความรู้และความเข้าใจก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยเปรียบเทียบกันในรูปแบบของการเดินจงกรม ซึ่งจัดอยู่ในระดับปานกลางเมื่อเปรียบเทียบกับก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือร้อยละ (๔๑.๐) ๓๙.๕ ร้อยละ (๓๙.๕) ๔๐.๐ ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๖.๕ และร้อยละ (๓๗.๕) ๓๔.๐ **อภิปรายได้ว่า** นิสิตส่วนมากเป็นบรรพชิต และศึกษาในชั้นเรียนมาแล้วและมีประสบการณ์การปฏิบัติในหลักสูตรที่ตนศึกษา คือระดับปริญญาตรี และปริญญาโท บวกกับเดินจงกรม ๖ ระยะ มีข้อย่างหนอ ซ้ายอย่างหนอ เป็นต้น นิสิตสามารถกำหนดได้มากขึ้น จากก่อนการปฏิบัติร้อยละ ๒๗.๕ หลังปฏิบัติเพิ่มขึ้นถึง ร้อยละ ๓๑.๕

๒) ความรู้และความเข้าใจเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการนั่งสมาธิของผู้ปฏิบัติ อยู่ในระดับปานกลาง คือร้อยละ (๓๘.๕) ๓๘.๐ ร้อยละ (๔๕.๐) ๔๘.๐ ร้อยละ (๔๔.๕) ๔๓.๐ และร้อยละ (๔๗.๕) ๓๔.๐ **อภิปรายได้ว่า** การนั่งสมาธิเป็นฐานของกายที่ปฏิบัติได้ง่าย หลังจากได้ปฏิบัติแล้วนิสิตจึงมีความรู้ความเข้าใจในฐานอื่นๆ เช่น ฐานของเวทนา เป็นต้นมากขึ้น คือขณะที่เกิดความรู้สึกเจ็บปวด หรือสบาย หรือว่า เหนื่อย แทรก ในขณะที่นั่งสมาธิ สามารถกำหนดได้ทันปัจจุบัน จากร้อยละ ๒๕.๐ เพิ่มขึ้น ร้อยละ ๒๗.๐ เป็นต้น

๓) ความรู้และความเข้าใจเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในรูปแบบของการกำหนดทางทวาร ๖ (อายตนะภายในอายตนะภายนอก ๑๒) จัดอยู่ในระดับปานกลาง คือร้อยละ (๕๑.๕) ๔๐.๐ ร้อยละ (๔๑.๕) ๓๗.๐ ร้อยละ (๓๑.๕) ๓๕.๐ ร้อยละ (๓๖.๕) ๓๕.๕ ร้อยละ (๔๐.๐) ๔๕.๕ และร้อยละ (๓๙.๐) ๓๓.๕ **อภิปรายได้ว่า** การกำหนดทางทวาร ๖ เป็นฐานของธรรมที่ละเอียดอ่อนและปฏิบัติได้ยากกว่าฐานของกาย เวทนา และจิต หลังปฏิบัตินิสิตเกิดความรู้ความเข้าใจมากขึ้น จึงปฏิบัติในเรื่องที่ง่าย ๆ กว่า เช่น ก่อนการปฏิบัติขณะเห็น ร้อยละ ๕๑.๕ หลังปฏิบัติลดลงเหลือร้อยละ ๔๐.๐ เป็นต้น

๔) ความรู้และความเข้าใจการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานหรือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เปรียบเทียบก่อนและหลังในรูปแบบของการกำหนดอริยาบถย่อยของผู้ปฏิบัติ จัดอยู่ในระดับปานกลาง คือร้อยละ (๓๖.๕) ๓๖.๕ ร้อยละ (๓๖.๕) ๓๙.๕ ร้อยละ (๓๖.๕) ๔๕.๐ ร้อยละ (๓๗.๕) ๓๗.๕ ร้อยละ (๓๐.๕) ๓๗.๕ ร้อยละ (๓๑.๕) ๓๘.๕ ร้อยละ (๓๗.๐) ๔๑.๕ ร้อยละ (๔๖.๐) ๓๒.๐ ร้อยละ (๔๒.๐) ๓๓.๕ ร้อยละ (๓๔.๕) ๓๙.๕ ร้อยละ (๒๙.๕) ๓๓.๐ ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๖.๐ และร้อยละ (๔๔.๕) ๓๖.๕ **อภิปรายได้ว่า** อริยาบถย่อยคือการอยู่ในชีวิตประจำวัน คือตั้งแต่ตื่นนอนแล้วไปทำกิจการงาน จนกระทั่งหลับไป เป็นสิ่งที่เหมือนกับว่าทำได้ง่าย แต่เป็นเรื่องยาก เพราะนิสิตส่วนมากมุ่งที่จะมาเข้าสู่สถานที่ปฏิบัติ ไม่ชอบการกำหนดอริยาบถย่อย เพราะดูเป็นเรื่องเล็กน้อย น่ารำราญ อีกประการหนึ่งต้องแข่งกับเวลาเพื่อมาทันเวลาปฏิบัติ จึงเป็นเหตุให้ไม่อยากกำหนดอริยาบถย่อย จะเห็นได้จากการตื่นนอนไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปเลย คือคงที่ร้อยละ ๓๖.๕

๕) อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ คือสัทธินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับ ปัญญินทรีย์ (ปัญญา) ของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติทั้ง ๓ รูปแบบ คือ การเดินจงกรม การนั่งสมาธิ และการกำหนดอิริยาบถย่อย ในระดับมากที่สุด คือ ร้อยละ (๓๑.๐) ๒๑.๕ ร้อยละ (๓๐.๕) ๒๓.๕ ร้อยละ (๕.๕) ๔.๕ ร้อยละ (๑๗.๐) ๑๖.๕ ร้อยละ (๑๒.๕) ๑๘.๐ ร้อยละ (๒๐.๐) ๑๘.๐ **อภิปรายได้ว่า** เหตุที่อยู่ในระดับมากที่สุดร้อยละ (๓๑.๐) ๒๑.๕ ไปอยู่ที่ระดับมากร้อยละ ๓๐.๐ ลดลงจากก่อนการปฏิบัติเนื่องจากการได้มีการปรับตัวศรัทธา สำหรับการนั่งสมาธิสามารถนั่งได้ตามระยะเวลาที่พระวิปัสสนาจารย์แนะนำให้นั่งในระดับมากที่สุดร้อยละ (๓๐.๕) ๒๓.๕ ไปอยู่ที่ระดับมากร้อยละ ๓๐.๐ เช่นกัน เพราะสามารถปรับสัทธินทรีย์ (ศรัทธา) คู่กับ ปัญญินทรีย์ (ปัญญา) ได้นั่นเอง นอกจากนั้น จัดอยู่ในระดับปานกลาง คือได้เกิดเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๑.๐ เกิดเลื่อมใสในพระธรรม ร้อยละ (๓๘.๐) ๓๖.๐ และจะเกิดเลื่อมใสในพระอริยสงฆ์ ร้อยละ (๓๓.๕) ๓๖.๐ แต่การกำหนดอิริยาบถย่อยอยู่ในระดับปานกลางลดลงคือร้อยละ (๓๖.๕) ๓๑.๐ ไปอยู่ที่ระดับน้อยร้อยละ (๒๙.๐) ๓๓.๕

๖) อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ คือวิริยินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับ สมาธินทรีย์ (สมาธิ) ในรูปแบบของการเดินจงกรมของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติ มีทั้งระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด คือ

ในระดับปานกลางนั้น ได้แก่ ในการเดินจงกรมสามารถกำหนดการแยกแยะนามออกจากกันได้ กำหนดเห็น “ตัวรู้ก่อน แล้วเท้าจึงเคลื่อนไปตาม” กำหนดเห็น “อาการเบา อาการหนักของเท้า มีลักษณะเกิดขึ้นและดับไป” และกำหนดเห็น “อาการเบา อาการหนักของเท้าแล้วมีความอึดเอนใจ เป็นต้น” คือ ร้อยละ (๓๕.๐) ๓๔.๐ ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๕.๐ ร้อยละ (๔๑.๕) ๓๓.๐ และ ร้อยละ (๔๒.๐) ๓๕.๐ **อภิปรายได้ว่า** การที่นิสิตสามารถกำหนดการแยกแยะนามออกจากกันได้ เป็นต้น อยู่ในระดับปานกลางเป็นส่วนใหญ่ กำลังปรับอินทรีย์ คือวิริยินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับ สมาธินทรีย์ (สมาธิ) อินทรีย์ยังไม่สมดุลกัน จะได้รูปแบบการปฏิบัติคือการเดินจงกรม เพราะฉะนั้นญาณในขั้นนี้ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ จึงปรากฏแก่นิสิตเป็นส่วนใหญ่ในระดับกลาง ถ้าเพียรพยายามในการเดินจงกรมต่อไปอีกก็จะก้าวไปสู่ญาณที่สูงขึ้น เช่น พลวอุท্থัพพญาณ เป็นต้น

ในระดับน้อย ได้แก่ ในการเดินจงกรมสามารถกำหนดเห็น “แต่ความดับไป หรือหายไป หรือจบไปของอาการเบาอาการหนักของเท้า” กำหนดเห็น “ความกลัวในรูปนาม” กำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนดเห็น “ความเบื่อหน่ายในรูปนาม” กำหนดเห็น “ความอยากจะพ้นไปจากรูปนาม” กำหนดเห็น “ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของรูปนามอย่างชัดเจน คือ ร้อยละ (๓๘.๐) ๓๔.๕ ร้อยละ (๔๑.๐) ๔๓.๕ ร้อยละ (๓๘.๐) ๓๔.๐ ร้อยละ (๓๑.๕) ๓๕.๕ ร้อยละ (๓๔.๕) ๓๖.๐ ” และร้อยละ (๓๑.๐) ๕๗.๕ **อภิปรายได้ว่า** การที่นิสิตสามารถกำหนดได้ในระดับน้อยเป็นส่วนใหญ่ กำลังปรับอินทรีย์ คือวิริยินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับ สมาธินทรีย์ (สมาธิ) อินทรีย์ยังไม่สมดุลกัน ยังไม่ได้รูปแบบการปฏิบัติคือการเดินจงกรม เพราะฉะนั้นญาณในขั้นนี้ คือ อุท্থัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ และมูญจิตกัมมตาญาณ จึงปรากฏแก่นิสิตเป็นส่วนใหญ่ในระดับน้อย ถ้าเพียรพยายามในการเดินจงกรมต่อไปอีกก็จะก้าวไปสู่ญาณที่สูงขึ้นไป เช่น ปฏิสังขยาญาณ เป็นต้น

ในระดับน้อยที่สุด ได้แก่ ในการเดินจงกรมสามารถกำหนดเห็น “ความวางเฉยหรือใจที่สงบต่อรูปนามอย่างมีท่าที” กำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๒ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๓ ขณะรวมกัน” หรือกำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๓ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๒ ขณะรวมกัน” กำหนด “นิพพานมาเป็นอารมณ์” กำหนด “ความดับไปทางอนิจจัง” หรือ “ความดับไปทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับไปทางอนัตตา” กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” และกำหนด “การหวนกลับพิจารณาถึงสภาวะที่ตนเข้าสู่ความดับ” คือ ร้อยละ (๓๔.๕) ๒๖.๐ ร้อยละ (๔๓.๐) ๒๙.๐ ร้อยละ (๔๙.๐) ๒๕.๕ ร้อยละ (๔๑.๐) ๒๔.๕ ร้อยละ (๔๐.๕) ๒๗.๕ และร้อยละ (๔๒.๐) ๒๙.๕ **อภิปรายได้ว่า** การกำหนดได้ในระดับน้อยที่สุดเป็นส่วนมาก นิสิตกำลังปรับอินทรีย์ คือวิริยอินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับ สมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) อินทรีย์ยังไม่สมดุลกัน ยังไม่ได้รูปแบบการปฏิบัติคือการเดินจงกรม เพราะฉะนั้นญาณในขั้นนี้ คือ ปฏิสังขชาญาณ และสังขารูปกชาญาณ จึงปรากฏแก่นิสิตเป็นส่วนมากในระดับน้อยที่สุด ถ้าเพียรพยายามในการเดินจงกรมต่อไปด้วยการปรับวิริยอินทรีย์ (วิริยะ) คู่กับ สมาธิอินทรีย์ (สมาธิ) ให้สมดุลกัน ก็จะก้าวไปสู่ญาณที่สูงขึ้นไป เช่น อนุโลมญาณ เป็นต้น

๗) อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ คือสตินทรีย์ (เรื่องสติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธา กับ ปัญญา และวิริยะ กับ สมาธิ ให้เสมอกันของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ในรูปแบบการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อย โดยเปรียบเทียบก่อนและหลังการปฏิบัติ อยู่ในระดับปานกลางน้อย และน้อยที่สุด คือ **ในระดับปานกลาง** ได้แก่ ในขณะที่เห็นรูปเป็นต้น สามารถกำหนดเห็น “ความวางเฉย เป็นต้น” และกำหนดเห็น “ความอยากจะพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด” คือ ร้อยละ (๓๐.๐) ๓๖.๕ และร้อยละ (๓๐.๕) ๒๗.๐ **อภิปรายได้ว่า** การที่นิสิตสามารถเห็น “ความวางเฉย เป็นต้น” ได้ ซึ่งอยู่ในระดับปานกลางเป็นส่วนมาก แสดงว่านิสิตกำลังปรับสตินทรีย์ (เรื่องสติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธา กับ ปัญญา และวิริยะ กับ สมาธิ ให้เสมอกัน และอินทรีย์ใกล้เคียงสมดุลกันหรือแก่กล้า เพราะฉะนั้นญาณในขั้นนี้ คือ อุทยัพพญาณ และมูญจิตุกัมมตาญาณ จึงปรากฏแก่นิสิตเป็นส่วนมากในระดับปานกลาง ถ้าเพียรพยายามในการกำหนดทางทวาร ๖ หรืออิริยาบถย่อยต่อไปอีกก็จะก้าวไปสู่ญาณที่สูงขึ้น เช่น ปฏิสังขชาญาณ เป็นต้น **ในระดับน้อย** ได้แก่ ในขณะที่เห็นรูปเป็นต้น สามารถกำหนดเห็น “รูปที่เห็น และนามที่รู้เห็นออกจากกัน” กำหนดเห็น “รูปที่เห็น เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามที่รู้” กำหนดเห็น “ความเกิด-ความดับ” กำหนดเห็น “ความดับไปอย่างเดียวของความวางเฉย เป็นต้น” คือ ร้อยละ (๓๙.๐) ๓๗.๕ ร้อยละ (๓๕.๐) ๓๓.๐ ร้อยละ (๓๐.๐) ๔๓.๕ และร้อยละ (๓๕.๐) ๓๗.๕ **อภิปรายได้ว่า** การที่นิสิตสามารถกำหนดได้ในระดับน้อยเป็นส่วนมาก เพราะกำลังปรับอินทรีย์ คือสตินทรีย์ (เรื่องสติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธา กับ ปัญญา และวิริยะ กับ สมาธิให้เสมอกัน อินทรีย์ดังกล่าวยังไม่สมดุลกัน ยังไม่ได้รูปแบบการปฏิบัติคือการเดินจงกรม เพราะฉะนั้นญาณในขั้นนี้ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ และภังคญาณ จึงปรากฏแก่นิสิตเป็นส่วนมากในระดับน้อย ถ้าเพียรพยายามในการเดินจงกรมต่อไปอีกก็จะก้าวไปสู่ญาณที่สูงขึ้นไป เช่น นิพพิทาญาณ เป็นต้น **ในระดับน้อยที่สุด** ได้แก่ กำหนดเห็น “ความน่ากลัวในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนดเห็น “ความเบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด “ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม

มรรคญาณ และผลญาณ ๒ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๓ ขณะรวมกัน” หรือกำหนด“ขณะทั้ง ๗ ขณะ คือ อุปจาร อนุโลม มรรคญาณ และผลญาณ ๓ ขณะ อนุโลมญาณ คือ บริกรรม อุปจาร และอนุโลมทั้ง ๒ ขณะรวมกัน” กำหนด “นิพพานมาเป็นอารมณ์” กำหนด “ความดับไปทางอนิจจัง” หรือ “ความดับไปทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับไปทางอนัตตา” กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” และกำหนด “การหวนกลับพิจารณาถึงสภาวะที่ตนเข้าสู่ความดับ” ร้อยละ (๓๓.๐) ๒๐.๕ ร้อยละ (๓๑.๐) ๒๐.๕ ร้อยละ (๒๙.๐) ๒๐.๕ ร้อยละ (๒๙.๐) ๒๐.๕ ร้อยละ (๔๒.๐) ๒๕.๕ ร้อยละ (๔๘.๐) ๒๘.๐ ร้อยละ (๔๘.๐) ๒๘.๐ ร้อยละ (๔๓.๐) ๒๘.๐ ร้อยละ (๔๒.๐) ๒๙.๐ และร้อยละ (๓๙.๕) ๒๖.๕ **อภิปรายได้ว่า** อินทรีย์คือสตินทรีย์ (เรื่องสติ) เป็นตัวกลางเชื่อมโยง สัทธา กับปัญญา และวิริยะกับสมาธิ ไม่เสมอหรือไม่สมดุลกัน เพราะฉะนั้น ญาณในขั้นสูงๆ เช่น อนุโลมญาณ เป็นต้น จึงเกิดขึ้นไม่ได้ นิสิตต้องพยายามอย่างหนักในการปรับสตินทรีย์ (เรื่องสติ) เป็น ตัวกลางเชื่อมโยง สัทธา กับปัญญา และวิริยะกับสมาธิ

๙) อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ คือสมาธิินทรีย์ (สมาธิ) คู่กับวิริยินทรีย์ (วิริยะ) ในรูปแบบของการนั่งสมาธิของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยเปรียบเทียบก่อนและหลังการ ปฏิบัติ อยู่ในระดับปานกลาง น้อย และน้อยที่สุด ดังนี้ คือ

**ในระดับปานกลาง** ได้แก่ ในขณะที่นั่งสมาธิ กำหนดเห็น “อาการพอง-ยุบเกิดขึ้นก่อน ใจ จึงตามไปรู้ทีหลัง” กำหนดอยู่ มีอาการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจากสังสารวัฏ ไม่ อยากรู้รูปร่างนามอีก กำหนดอยู่การกำหนดไม่ค่อยสะดวกบางที่ต้องพยายามจนเหนื่อยและอ่อนเพลีย ถึงจะพยายามก็ไม่ทันปัจจุบัน กำหนดอยู่ จะกำหนดได้คล่องแคล่ว ใจสงบเยียบ ไม่มีเวทนา กำหนด อยู่ เมื่อกำหนดไม่ทันจะกำหนดรู้หนอ กำหนดช้าลงเป็นธรรมดาอีก คือ ร้อยละ (๓๙.๕) ๓๑.๕ ร้อย ละ (๓๒.๕) ๓๒.๐ ร้อยละ (๓๖.๐) ๓๕.๐ ร้อยละ (๔๑.๕) ๔๐.๐ และร้อยละ (๔๘.๐) ๔๑.๐ **อภิปรายได้ว่า** การที่อินทรีย์คือสมาธิินทรีย์ (สมาธิ) คู่กับวิริยินทรีย์ (วิริยะ) ในรูปแบบของการนั่ง สมาธิของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ส่วนมากอยู่ในระดับปานกลางดังกล่าว เพราะสมาธิกับ วิริยะกำลังเสมอหรือสมดุลกัน จึงทำให้เกิดญาณเหล่านี้ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ และมูญจิตกัมยตา ญาณ หากอินทรีย์แก่กล้าขึ้นเรื่อยๆ จะเข้าถึงมรรคญาณ ผลญาณ ต่อไป

**ในระดับน้อย** ได้แก่ ในขณะที่นั่งสมาธิจะกำหนดเห็น “อาการพอง-ยุบ กับ ใจที่รู้อาการ พอง-ยุบนั่นเป็นคนละอย่างกัน” กำหนดเห็น “พอง-ยุบเกิดดับเร็ว” หรือแสงสว่างมากมายเต็มไป หมด หรือตัวเบา เป็นต้น” กำหนดเห็น “พอง-ยุบหายไปอย่างเดียว” กำหนดเห็นพอง-ยุบหายไป หมด “เกิดความกลัว” กำหนดเห็น “แต่ของไม่ดี หรือไม่เห็นอะไร มีแต่หายไป เห็นแต่รูปร่างนามเป็น โทษ” กำหนดสังขารูปนามได้เป็นอย่างดี “แต่รู้สึกใจแห้งแล้ง หรือรู้สึกเบื่อ ๆ” กำหนดอยู่ จะมี อาการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจากสังสารวัฏ ไม่อยากรู้รูปร่างนามอีก คือร้อยละ (๓๒.๐) ๓๖.๐ ร้อยละ (๒๙.๐) ๓๒.๐ ร้อยละ (๓๗.๐) ๓๘.๐ ร้อยละ (๔๐.๐) ๓๕.๐ ร้อยละ (๓๙.๕) ๔๑.๕ ร้อยละ (๔๑.๐) ๒๙.๕ และร้อยละ (๓๒.๕) ๓๔.๐ **อภิปรายได้ว่า** อินทรีย์คือสมาธิกับวิริยะ ยัง ไม่สมดุลกัน ญาณเหล่านี้ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ และมูญจิตกัมยตาญาณ จึงปรากฏแก่นิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในระดับที่น้อย ดังกล่าว

ในระดับน้อยที่สุด คือ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ บริกรรม อุปะจาร อนุโลมได้เกิดขึ้น ความดับเจียบไปตอนแรกเป็นอารมณ์ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ย่อมเห็นรูปนามแสดงโดยความเป็นทุกข์แล้วเข้าสู่มรรค ดับเจียบตอนกลาง มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่ ย่อมเห็นรูปนามแสดงโดยความเป็นทุกข์แล้วเข้าสู่มรรค ดับเจียบตอนกลาง มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะที่นั่งสมาธิกำหนดอยู่จะพิจารณาเห็นกิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ คือ ร้อยละ (๒๙.๐) ๒๔.๕ ร้อยละ (๓๕.๐) ๒๔.๕ ร้อยละ (๔๒.๕) ๒๙.๕ และร้อยละ (๔๐.๕) ๒๘.๕ **อภิปรายได้ว่า** อินทรีย์คือสมาธิกับวิริยะ อ่อนมาก ยังไม่สมดุลกัน ญาณเหล่านี้ คือ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจุเวกชนญาณ จึงไม่เกิดขึ้นเลย จากประเด็นดังกล่าวนี้จึงกล่าวได้ว่า ไม่มีผู้ที่สามารถเข้าถึงญาณ ตั้งแต่ญาณที่ ๑๒ – ญาณที่ ๑๖ ได้เลย เพราะไม่มีคำตอบระดับมากที่สุดแม้แต่รายเดียว สูงสุดเพียงญาณที่ ๑๑ คือสังขารูปเอกาญาณ เพียงร้อยละ ๑.๐ เท่านั้น

### ๖.๓ วิจัยณ์

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๑) (หน้า ๒๓๒) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๔ มาตรการย่อย ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของขณะเดินจงกรม ๖ ระยะ ขณะที่เกิดความรู้สึก ขณะที่จิตนึกถึง ฯลฯ และขณะที่ใจเกิดความยินดี ฯลฯ เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๒) (หน้า ๒๓๓) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๔ มาตรการย่อยของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของขณะนั่งสมาธิ ขณะที่เกิดความรู้สึก ฯลฯ ขณะที่จิตนึกถึง ฯลฯ และขณะที่ใจเกิดความยินดี ฯลฯ เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๓) (หน้า ๒๓๔) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๖ มาตรการย่อย ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของการกำหนดขณะเห็น ขณะได้ยินเสียง ขณะดมกลิ่น ขณะลิ้มรส ขณะเย็นร้อน ฯลฯ และขณะเกิดความนึกคิด เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๔) (หน้า ๒๓๕) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๑๓ มาตรการย่อย ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของขณะเห็น ขณะได้ยินเสียง ขณะดมกลิ่น ขณะลิ้มรส ขณะเย็น ร้อน ฯลฯ ขณะเกิดความนึกคิด ขณะตื่นนอน ขณะล้างหน้าแปรงฟัน ขณะอาบน้ำ ขณะนุ่งห่มจีวร หรือสวมใส่เสื้อผ้า ขณะฉันหรือรับประทานอาหาร ขณะดื่มน้ำ ท่านกำหนดสติได้ทัน ปัจจุบันขณะล้างบาตร ถ้วย ชาม ช้อน ขณะก้ม-เงย ท่านกำหนดสติได้ทันปัจจุบัน ขณะเปิด-ปิดประตู ขณะกราบพระ ขณะเดินไปมา และขณะเข้านอน เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๕) (หน้า ๒๓๗) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๖ มาตรฐานย่อย ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของการเจริญกรรม การกำหนดอิริยาบถย่อย การเกิดเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า และการเลื่อมใสในพระอริยสงฆ์ เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

หมายเหตุ: ระดับคะแนนของการนั่งสมาธิ และการเกิดเลื่อมใสในพระธรรม ลดลงหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน (เนื่องจากพระวิปัสสนาจารย์/วิปัสสนาจารย์ผู้สอบอารมณ์เป็นผู้ประเมินหรือตอบแบบสอบถามในการสอบอารมณ์นิสิตผู้ปฏิบัติ ไม่ใช่ตัวนิสิตผู้ปฏิบัติเองเป็นผู้ตอบแบบสอบถามโดยตรง ดังนั้น อาจมีข้อผิดพลาดที่พระวิปัสสนาจารย์ยังไม่เข้าใจในเครื่องมือการประเมินผลทั้ง ๒ ข้อนี้ หรือเป็นไปได้ว่า เริ่มต้นนิสิตผู้ปฏิบัติมักชอบนั่งอย่างเดียว แต่เมื่อปรับอิริยาบถคือ ให้เจริญกรรม ๓๐ นาที นั่งสมาธิ ๓๐ นาที และอาจพบเห็นสภาวะธรรมบางอย่างแปลกๆ ใหม่ๆ เกิดความกลัวขึ้นมา จึงไม่กล้าปฏิบัติต่อไป ทำให้ศรัทธาลดลงดังกล่าว)

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๖) (หน้า ๒๓๖) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๑๖ มาตรฐานย่อย ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของขณะเจริญกรรมกำหนดแยก रूप แยกนามออกจากกันได้ คือ เห็นอาการของเท้าที่เคลื่อนไปว่า “เป็นรูป” และ เห็นการรู้อาการของเท้าที่เคลื่อนไปว่า “เป็นนาม” กำหนด “ตัวรู้ก่อน แล้วเท้าจึงเคลื่อนไปตาม” กำหนด “ขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป” กำหนด “ขณะเกิด และขณะดับ” กำหนด “ขณะดับไป หรือหายไป หรือว่าจบไป” กำหนด “ความกลัวในรูปนาม” กำหนด “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด “ความเบื่อหน่ายในรูปนาม” กำหนด “ความอยากจะพ้นไปจากรูปนาม” กำหนด “ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของรูปนามอย่างชัดเจน” กำหนด “ความวางเฉยในสังขาร” บางครั้งกำหนด “ความดับ (โดยมรรค)” กำหนด “ความดับเจียบ (ตอนแรก)” กำหนด “ความดับเจียบ (ตอนกลาง) ทางอนิจจัง” หรือ “ความดับเจียบ (ตอนกลาง) ทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับเจียบ (ตอนกลาง) ทางอนัตตา” กำหนด “ความดับเจียบตอนสุดท้าย” และกำหนด “ความดับ (ย้อนกลับ)” เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๗) (หน้า ๒๓๕) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๑๖ มาตรฐานย่อย ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า ผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของการกำหนดขณะเห็นรูป เป็นต้น กำหนด “แยกรูปที่เห็น และนามที่รู้เห็นออกจากกัน” กำหนด “รูปที่เห็น เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามที่รู้” กำหนด “ขณะเกิดขึ้น ขณะตั้งอยู่ และขณะดับไป” กำหนด “ขณะเกิด และขณะดับ” กำหนด “ขณะดับไป หรือหายไป หรือว่าจบไป” กำหนด “ความน่ากลัวในการเวียนว่ายตายเกิด” สามารถกำหนดเห็น “โทษภัยในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด “ความเบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด “ความอยากจะพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด” กำหนด “ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของรูปนามอย่างชัดเจน” กำหนด “ความวางเฉยในสังขาร” กำหนด “ความดับ (โดยมรรค)” กำหนด “ความดับเจียบ (ตอนแรก)” กำหนด “ความดับเจียบ (ตอนกลาง) ทางอนิจจัง” หรือ “ความดับเจียบ (ตอนกลาง) ทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับเจียบ (ตอนกลาง) ทางอนัตตา” กำหนด “ความดับเจียบ

ตอนสุดท้าย” และกำหนด “ความดับ (ย้อนกลับ)” เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผลที่ได้จากตารางที่ ๘ (๘) (หน้า ๒๔๐) จากการเปรียบเทียบค่าเฉลี่ยของคะแนน ๑๖ มาตรการย่อยของนิสิตผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพบว่า นิสิตผู้เข้ารับการฝึกอบรมมีระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ ( $p < .05$ ) หรืออีกนัยหนึ่งระดับคะแนนของขณะนั่งกำหนด “อาการพอง-ยุบกับใจที่รู้อาการพอง-ยุบนั้นเป็นคนละอย่างกัน” กำหนด “อาการพอง-ยุบเกิดขึ้นก่อน ใจจึงตามไปรู้ทีหลัง” กำหนด “อาการพอง-ยุบหายไป แต่หายไปไม่หมด ยังเหลืออยู่เห็นได้ชัดเจน” กำหนด “พอง-ยุบเกิดดับเร็ว” หรือแสงสว่างมากมายเต็มไปหมด หรือตัวเบา เป็นต้นกำหนด “พอง-ยุบหายไปอย่างเดียว” ได้กำหนดพอง-ยุบหายไปหมด “เกิดความกลัว” กำหนด “แต่ของไม่ดี หรือไม่เห็นอะไร มีแต่หายไปๆ เห็นแต่รูปนามเป็นโทษ” กำหนดสังขารรูปนามได้เป็นอย่างดี “แต่รู้สึกใจแห้งแล้ง หรือรู้สึกเบื่อ ๆ” กำหนดอยู่ จะมีอาการคันเหมือนมีแมลงมาไต่ หรืออยากจะออกจากสังขารวิญญู ไม่อยากได้รูปนามอีก กำหนดอยู่ การกำหนดไม่ค่อยสะดวกบางที่ต้องพยายามจนเหนื่อยและอ่อนเพลียถึงจะพยายามก็ไม่ทันปัจจุบัน กำหนด “ความวางเฉยในสังขาร” กำหนด “ความดับ (โดยมรรค)” กำหนด “ความดับเงียบ (ตอนแรก)” กำหนด “ความดับเงียบ (ตอนกลาง) ทางอนิจจัง” หรือ “ความดับเงียบ (ตอนกลาง) ทางทุกขัง” หรือว่า “ความดับเงียบ (ตอนกลาง) ทางอนัตตา” กำหนด “ความดับเงียบตอนสุดท้าย” และกำหนด “ความดับ (ย้อนกลับ)” เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐาน

สรุปได้ว่า จากการประเมินอินทรีย์ ๕ ก่อนและหลังการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พบว่า ค่าเฉลี่ยของระดับคะแนนเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดหลังการฝึกอบรมวิปัสสนากรรมฐาน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ( $p < .05$ ) ยกเว้นการมีความรู้และความเข้าใจในการกำหนดทางทวาร ๖ และอิริยาบถย่อยอยู่ในระดับปานกลาง ตัวชี้วัดเพื่อความเป็นอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ แบบที่ ๑ เพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ส่วนแบบที่ ๒ แบบที่ ๓ และแบบที่ ๔ อยู่ในระดับปานกลาง

## ๖.๔ ข้อเสนอแนะ

### ๖.๔.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ผู้วิจัยเห็นว่า การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะหอินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นเครื่องมือการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ที่เป็นรูปธรรมหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่สำคัญ คืออยู่ที่สังคมนั้นๆ จะใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์หรือไม่ แต่ในช่วงเวลาไม่กี่ปีที่ผ่านมา มีทั้งนักปฏิบัติ และสำนักปฏิบัติเกิดขึ้นมากมาย ควรที่จะมีการนำเอาแบบประเมินอินทรีย์ ๕ นี้ไปใช้อย่างเป็นระบบ เพราะเป็นเป็นมูลเชิงประจักษ์เพื่อให้เป็นที่ยอมรับในฐานะของวิธีการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์ที่เป็นวิธีการทางวิทยาศาสตร์ และควรมีทั้งนักวิจัยที่เป็นนักปฏิบัติด้วยที่กล่าวหาในในการพัฒนาเครื่องมือที่จะใช้วัดผู้ปฏิบัติอย่างละเอียดว่า มีสภาวะธรรมสภาวะญาณจริงในระดับใด อย่างแรกควรที่จะพัฒนากระบวนการวินิจฉัย และแบบทดสอบที่มีมาตรฐาน มีความตรงและใช้อย่างเป็นระบบ

### ๖.๔.๒ เสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

เนื่องจากการสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นเรื่องที่ยากและซับซ้อน ถึงแม้จะได้พยายามทำการวิจัยให้ละเอียดแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีสิ่งที่ละเอียดอ่อนกว่าที่จะต้องทำการศึกษาวิจัยต่อไปอีก เพราะผู้ที่จะมาวิจัยเรื่องนี้ต่อไปได้ ต้องมีประสบการณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างมาก และงานวิจัยในลักษณะนี้ถือว่าเป็น คู่มือหรือแนวแนะนำสำหรับวิปัสสนาจารย์ในการสอบอารมณ์โยคีหรือผู้ปฏิบัติ จะต้องมีการใช้แบบ ประเมินในหลายๆ กลุ่ม และหลายสำนัก เพื่อการพัฒนาให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่อง และทันต่อสังคมที่มี การพัฒนาอย่างไม่หยุดยั้ง ดังนั้น จึงควรมีการทำวิจัยในครั้งต่อไปดังนี้

- ๑) ศึกษาการใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน
- ๒) การสร้างตัวชี้วัดเพื่อการพัฒนาพฤติกรรมมนุษย์สู่ความเป็นเลิศในสังคมโลกปัจจุบัน
- ๓) การเปรียบเทียบการใช้การสร้างตัวชี้วัดอินทรีย์ ๕ กับการสร้างตัวชี้วัดพฤติกรรม มนุษย์ตามแนวคิดตะวันตก
- ๔) การบูรณาการการใช้การสร้างตัวชี้วัดอินทรีย์ ๕ กับการใช้การสร้างตัวชี้วัดพฤติกรรมมนุษย์แนวตะวันตก